Дунаєвецька районна рада, Дунаєвецька райдержадміністрація,
Дунаєвецька міська рада, Дунаєвецька районна бібліотека
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка Наукова бібліотека, Центр дослідження історії Поділля
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій

Збірник науково-краєзнавчих праць

Випуск V

За матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Дунаєвеччина в контексті історії України»,
присвяченої 610-ій річниці першої письмової згадки про Дунаївці і 90-річчю утворення Дунаєвецького району
20 вересня 2013 р.

Дунаївці – Кам'янець-Подільський
2013

УДК 94(477.43)(082)
ББК 63.3(4УКР-4ХМЕ)6
Д83

Редакційна колегія:

Баженов Л.В., доктор історичних наук, професор
Брицький П.П., доктор історичних наук, професор
Завальнюк О.М., доктор історичних наук, професор
Копилов С.А., доктор історичних наук, професор
Конет І.М., доктор фізико-математичних наук, професор
Кучерявий Ю.В., голова Дунаєвецької райдержадміністрації
Панасевич Т.В., голова Дунаєвецької районної ради
Прокопчук В.С., доктор історичних наук, професор (голова)
Прокопчук Т.К., директор Дунаєвецької районної бібліотеки
Рибак І.В., кандидат історичних наук, професор
Телячий Ю.В., кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Баженова С. Е., доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський)
Гальчак С. Д., доктор історичних наук, професор (м. Вінниця)

Друкується за рішенням вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 3, від 15.03. 2013 р.)

Д83 ***Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій:*** *збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол.: Прокопчук В.С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2013. – Вип. 5. – 648 с.: іл.*

ISBN 978-617-620-085-7

Науково-краєзнавчий збірник вмістив 94 краєзнавчих матеріали з історії Дунаєвеччини, що в Хмельницькій області, охопивши доісторичний період, давню, нову й новітню історію мікрорегіону. Значна кількість науково-краєзнавчих праць стосується розвитку освіти, охорони здоров'я, культури і персоналій.

УДК 94(477.43)(082)
ББК 63.3(4УКР-4ХМЕ)6

ISBN 978-617-620-085-7 ©Центр дослідження історії Поділля, 2013

В.В.Дячок, О.Я.Дячок,
м. Хмельницький

МІСТЕЧКО ДУНАЇВЦІ В ТОПОГРАФІЧНОМУ І КАМЕРАЛЬНОМУ ОПИСІ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ 1797 РОКУ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу уривка камерального і топографічного опису Ушицького повіту Подільської губернії 1797 року, який стосується Дунаївців. Демонструються інформативні можливості джерела щодо вивчення соціально-економічних, демографічних та етно-конфесійних особливостей розвитку Дунаївців в зазначений період.

***Ключові слова**: Дунаївці, Ушицький повіт, камеральний, топографічний опис.*

Одним із важливих напрямків розвитку вітчизняної історичної науки є розширення джерельної бази досліджень шляхом уведення до наукового обігу невідомих або маловідомих історичних джерел, а також вивчення їх інформаційного потенціалу. Особливою групою історичних джерел, які дозволяють дослідити різноманітні аспекти соціально-економічного, демографічного та культурного розвитку Поділля й окремих поселень краю кінця XVIII – початку XIX ст., є описово-статистичні документи, серед яких важливе місце належить камеральним та топографічним описам Подільської губернії.

Доводиться констатувати той факт, що топографічні й камеральні описи Подільської губернії лише останнім часом стали предметом наукових зацікавлень з боку дослідників [16-19; 20; 21; 24]. Як історичне джерело описи Подільської губернії подекуди використовуються в дослідженнях соціально-економічних проблем, історичної географії, демографії, етнографії, топоніміки, топографії тощо. Разом з тим цілий ряд описів Подільської губернії, особливо камеральні та топографічні описи існуючих на кінець XVIII – початок XIX ст. поселень, що містять значний фактичний матеріал про природно-географічні умови, економічний розвиток, демографічну ситуацію, соціальний і національний склад, життя, побут, культуру і звичаї населення краю, досі залишається поза увагою дослідників. Значною мірою це пояснюється тим, що переважна більшість описів Подільської губернії досі не видано.

Структура описів включає природно-географічні, економічні, демографічні показники кожного окремо взятого поселення, інформацію про його власника, кількість населення, види господарювання, побутові умови

життя, пам'ятки історії та культури тощо. У зв'язку із цим не можна не погодитись з думкою С. Макарчука, що дана група документів є надзвичайно важливим історичним джерелом до вивчення українського суспільства кінця XVIII – початку XIX століття в різних вимірах [23, с. 221].

Підготовка і виконання описів Подільської губернії у 90-х рр. XVIII ст. – на початку XIX ст. передбачала обстеження території губернії, повітів і кожного поселення. Збирання інформації відбувалося безпосередньо на місцях згідно спеціально розроблених програм та інструкцій. Цю роботу, а також впорядкування текстів описів здійснювали губернські та повітові землеміри, повітові справники, освічені чиновники губернії.

Описи Подільської губернії мають високий ступінь вірогідності в зв'язку з прагнення імперського уряду мати точні й змістовні відомості про інкорпоровані території з метою їх подальшого практичного використання, тому в процесі їх підготовки успішно поєднувалися анкетний та експедиційний методи збирання матеріалів, використання широкої документальної бази, залучення до підготовки описів освічених і компетентних урядовців, постійний контроль з боку місцевої адміністрації. Описи поселень Подільської губернії є репрезентативним корпусом джерел, які містять докладну інформацію про природно-географічні умови, економічний розвиток краю, демографічну ситуацію, соціальний склад населення, його заняття, побут, культуру та звичаї, забудову населених пунктів, архітектурні й археологічні старожитності. Використання цих пам'яток разом з іншими описово-статистичними джерелами дає можливість порівняльного аналізу та вивчення соціально-економічних явищ у динаміці.

Хронологічно дана група джерел охоплює період з 1797 до 1812 років. Вона виникла в результаті діяльності чиновників-землемірів, які, виходячи із поставлених перед ними завдань, в процесі загальноімперського проекту здійснили обстеження новоприєднаних після II і III поділів Речі Посполитої територій українського Правобережжя.

На даний час виявлено місцезнаходження дев'яти з дванадцяти описів повітів Подільської губернії: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Літинського, Летичівського, Проскурівського, Ушицького та Могилівського – в Державному архіві Хмельницької області [1-13], а також ще трьох – Брацлавського, Вінницького та Ямпільського повітів – в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі [14; 15; 17; 22, с.374]. Топографічних описів двох повітів – Гайсинського і Ольгопільського – досі не виявлено.

Що стосується описів Ушицького повіту, до складу якого входили Дунаївці, то нами виявлено короткий чернетковий варіант, який має обсяг 62 аркушів із виправленою на титулці датою – 1797 роком [13], що має назву: «Подольской губернской чертежной описание уезда Ушицкого». Враховуючи палеографічні особливості почерку, яким написаний текст описів (зокрема, написання надрядкових літер на кінці слів, своєрідне вітіювате написання букв, характерне, принаймні, для діловодної документації II пол. XVIII - поч. XIX ст., відсутність єдиних правил правопису: злите написання окремих слів і роздільне – слів, що повинні писатися злито тощо), а також зіставлення змісту текстів 13 описів різних повітів Подільської губернії, можна зробити висновок, що опис створено в кінці XVIII ст.

В описі Дунаївців першорядне місце приділяється обстеженню промислово-економічного становища міста. Крім того, опис містечка Дунаївців містить дані про його природно-географічне розташування, стан господарських будівель, храмів та інших культових споруд, подаються статистичні дані про етно-конфесійну та станову приналежність мешканців, згадуються існуючі на той час ремісничі професії (а також чисельність їх представників у Дунаївцях) та цеховий поділ серед ремісників.

Принагідно слід згадати, що реформування російського правопису до сучасного вигляду розпочалося у XVIII столітті (з'явилися знаки пунктуації: крапка, кома, двокрапка, а пізніше – крапка з комою), тому на кінець XVIII - початок XIX століття мало хто з місцевих чиновників міг писати без граматичних помилок з погляду сучасного читача. Отже, зміст деяких частин тексту не завжди легко зрозуміти саме через брак пунктуації. Для полегшення прочитання тексту документа пунктуація змінена у відповідності до сучасних вимог. Нарешті, ще однією характерною особливістю правопису XVIII – поч. XX століття є вживання літер: "і" – так зване в російській мові "і коротке" або "десятеричне" (остання назва походить з того, що цією літерою позначали цифру 10); "Ѣ" – "ять", в словах читається, як звук "є"; а також "Ъ" – твердий знак, який писався в кінці всіх слів, що закінчувалися приголосною. При публікації тексту документу "і" замінена на "и", твердий знак "Ъ" зовсім випускається, а букву "ять" замінено на "е". Не усталеною є також форма написання часток з іншими частинами речення, тому в тексті зустрічаємо злите написання слів – "ималое", "итолько", "свладельца" і т. п., і навпаки, роздільне – слів, які за сучасними правилами пишуться з'єднано: "от логими" тощо.

Певною мірою в ній зафіксувалася й особливість української вимови, яку

автори описів намагалися русифікувати, адаптуючи деякі слова місцевого походження до російського звучання. Відсутні окремі слова і літери, а також деякі непрочитані слова подаються нами у квадратних дужках.

З метою широкого використання інформативних можливостей даного виду документів, на наше переконання, необхідна суцільна археографічна публікація всього корпусу джерел, яка, без сумніву, буде сприяти підвищенню ступеню доказовості та вірогідності конкретно-історичних і особливо краєзнавчих праць з історії міст і сіл колишньої Подільської губернії. Відтак наша стаття, сподіваємось, запровадженням до наукового обігу опису Дунаївців і демонстрацією інформаційного потенціалу даного виду джерел надасть поштовх для подальшого вивчення та подальшого використання їх у краєзнавчих дослідженнях.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 115. Подільська креслярня, оп. 1, спр. 4.
2. Там само, спр. 5.
3. Там само, спр. 6.
4. Там само, спр. 8.
5. Там само, спр. 9.
6. Там само, спр. 11.
7. Там само, спр. 12.
8. Там само, спр. 13.
9. Там само, оп2, спр. 2.
10. Там само, спр. 4.
11. Там само, спр. 6.
12. Там само, спр. 109.
13. Там само, спр. 215.
14. Российский государственный военно-исторический архив в Москве. – Фонд Военно-Ученого архива, д. 18653.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, ф. 1350 Межевой департамент, оп. 312, д. 216.
16. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (Проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
17. Бондаренко І.В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.215-221.

18.Дячок В. Меджибіж і його передмістя в камеральному та топографічному описі Летичівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття // Науковий вісник «Межибіж»: матер. другої наук. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». –Хмельницький: Мельник А.А, 2009. – Ч.І.– С. 241-255.

19.Дячок В. В. Місто Бар та його передмістя в камеральному та топографічному описі Могилівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття / В. В.Дячок, О. Я. Дячок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.– Вінниця, 2011. – С. 277-280. – (Серія: Історія: вип. 19).

20.Єсюнін С. Камеральний і топографічний опис Проскурова і ключа Плоскирівського // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С.Грушевського НАН України. – К.; Хмельницький, 2006. – Т.14. – С.89-112.

21.Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В.Рудлицького (до історії Поділля початку XIX в.) // Записки історично-філологічного відділу. –К., 1927. – Кн.XVII. – С. 96-111.

22.Крикун М. Кількість і структура поселень Подільсього воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці іст.-філолог. секції. – Т. CCXLIII. – С. 374-521.

23.Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

24.Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд., передмова та коментарі Ю.Земського, В.Дячка. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

25.Словар Української мови / упоряди. з додатком власного матер. Борис Грінченко: У 4 томах / НАН України, Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1996-1997(репринт).

Додаток

Витяг з камерального та топографічного опису Ушицького повіту Подільської губернії про містечко Дунаївці за 1797 рік:

№ 143. Местечко Дунаевцы, владение старостины с Чацких графини Красинской[1]

	Дворов		обитателей	
	каменных	деревянных	мужеска	женска
шляхты	-	9	15	14
подданных	-	69	144	143
немцев[2]	6			
евреев	3	220	233	217

Местечко Дунаевцы настоящее принадлежит малолетнему Винцентию Красинскому[3]. Положение свое имеет на пологом косогоре, простирается по оному с полверсты на речку Тернаву по левой стороне. Строения в оном отчасти регулярное[4], а отчасти не регулярное. Въезд в оное по большой дороге из Минковец и Солодковец – под гору, а из Каменца – на гору. Из Тыннова[5] и Зеленче[6] – через реку Тернаву. В оном местечке строение костела каменное, капуцинский, построенный Станиславом Подольским воеводою Познаньским на предместии Дунаевецком, называемом Могилевкою. Места занимает окружности 469 локтей, алтарей[7] в оном шесть, главный алтарь – Пречистой Девы, 2-й – С[вятого] Франциска, 3-й – С[вятого] Антония, 4-й – С[вятого] Феликса, 5-й – С[вятого] Каэтана, 6-й – малый алтарик Пана Езуса.

При костеле кляштор каменный, по коем построенный в два этажа: в 1-й линии внизу форта гостиная и две горницы для подорожных; 2-я линия – в ней столовая, канапа, кухня, кладовая; 3-я линия – равная первой, имеет в себе училище молодых монахов, и для шитья разных вещей, также и маленькая кладовая. Вверху 1-й линии есть 6 келий, из коих 2 – о двух покоях; во 2-й линии есть восемь келий, библиотека и нужное место для наук; на 3-й линии есть 9 келий и еще 3, но к житию не способны.

Под кляштором есть 5 погребов, из коих две по 9 локтей[8] длины, а три по 5 [локтей] длины и по 5-ть ширины. В костеле живопись хорошая, а также и архитектура. По[д] костелом есть два погреба, где хоронят монахов. На дворе есть сад с плодовитыми деревьями, также на дворе разные службы и сарай для хозяйства.

Другой костел святских ксен[д]зов, в нем церковников 2 человека, [он] каменный посредственной архитектуры, по фундушу[9] имеет часть местечка, называемую «Юридикою»[10], как обыкновенно оные принадлежащие в местечке к костелам части называются, и село Демьянковцы. В прочем, для жительства пробоща и викария (имеется – ***В.Д., О.Д.)*** хороший двор каменный с хозяйственными заведениями и службами.

Церковь деревянная, праздник бывает на С[вятого] Архангела Михаила[11], иконостас и колокольня есть, а также домик для священника и домик церковный. Есть также два дома каменных, из коих в одном живет эконом, а в другом трактир. Содержит /…/ лавок деревянных сорок и одна, товары в которых нижеследующие: сукно, кисея[12], миткали[13], платки, разные шелковые материи, посуда разная, стекло, чай, кофий, сахар, серак[14], вино Волоское[15], табак, трубки и прочие мелочные товары.

Между евреями есть купцов 3-й гильдии – 6 и приказчиков – 6, ремесленники: лавочников – тридцать, шинкарей – 40, портных – 20, сыромятников[16] – восемь, сапожников – четыре, шмуклеров[17] – 3, медников[18] и серебряников[19] – пятеро, хлебников[20] – 10, цирюл[ь]ников[21] – 4, водовозов – 12, работников – 16, мясников – 5, стекол[ь]щиков – 2, школьников[22] – четыре, вдов – 42, и бедных без хлеба и всякого состояния – 16. Между поляками же есть разные цехи и довольно хорошие мастеровые, которые имеют свои цехи, как то: сапожники, портные, столяры, кушниры и ткачи. В местечке есть две мельницы, каждая о 4-х поставах, одна подсобойная[23], а другая мелет водою из ящика на англинский манер. Можно достать и самую лучшую марамонскую[24] муку. За перемолот пшеницы на марамоновскую муку берут в скарб по 4 злотых[25]. Обе мельницы каменные, каждая о двух этажах, в нижнем – лари[26] и камни – в среднем коше, а в верхнем гладкие полена, котором против всякого коша есть скважина, через которую хлеб разный сыплется, так что ни одно зерно пропасть не может.

(Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 1, спр. 13, арк. 8 зв.-10 зв.)

Примітки:

1. Антоніна Красінська (в дівоцтві Чацька) (1756–1834), дружина плоцького старости, ротмістра кавалерії Яна Красінського (1756-1790). Після придбання Дунаївців подружжя тривалий час тут проживало. Ян запросив у свої подільські володіння німців-колоністів, які б мали займатися ремеслами та сільським господарством.
2. В документі кількість німців-колоністів не зазначена.
3. Вінцентій Красінський (1782 – 1858), його батьками якого були плоцький староста Ян Красінський та Антоніна Красінська. Після смерті батька Дунаївці, а можливо й інші поселення Дунаєвецького ключа, були записані Антоніною на старшого сина Вінцентія. За традицією XVIII – I половини XIX ст. «малолітнім» вважався хлопець, який не досягнув 18 років. Згадане означення щодо Вінцентія, враховуючи час створення «Опису» (1797 рік), цілком виправдане, адже йому на той час виповнилося лише 15 років. Проте, після активної військової кар’єри і призначення В. Красінського ад’ютантом Олександра I Антоніна Красінська 1819 року записує цей маєток на свого семирічного онука Зигмунта Красінського (1812-1859), сина Вікентія, майбутнього польського поета, письменника та драматурга. Однак з невідомих причин 1826 року вона переписує маєток знову на сина Вінцента.
4. В тексті написано «легулярные».
5. В тексті написано «Тыннова».

6. В тексті написано «Зелинчева».
7. В тексті «олтарей». Алтар (лат. високий жертовник) - східна, головна частина храму, в якій знаходиться престол.
8. Лікоть в Росії – міра довжини, що відповідала приблизно довжині ліктьової кістки і дорівнювала 455-475 мм.
9. Фундуш – грошові засоби, виділені приватною особою (фундатором) на певну мету (благодійну, релігійну, культурну тощо), найчастіше на потреби костелу чи монастиря.
10. Юридики – адміністративно-незалежні, відокремлені частини міст і передмість, на які не поширювалася адміністративна і судова влада місцевого самоврядування. Зазвичай такі території належали великим магнатам-поміщикам або монастирям, з часом стаючи центрами ремісництва і торгівлі. Виникли в Західній Європі в XV столітті як результат примусового переселення кріпаків на панські й монастирські землі чи добровільного переселення городян на них. Поміщик отримував ділянки землі в міських межах або в передмістях. Ця власність випадала з-під контролю королівського і міського управління. У Великому князівстві Литовському нерідко панські передмістя набували характеру містечок з власними формами самоврядування.
11. Свято Архангела Михаїла припадає на 8.11. за ст.ст. (21.11. за н.ст.).
12. Серпанок (кисея – рос.) – надзвичайно легка, тонка і прозора бавовняна тканина з полотняними переплетіннями, в якій нитки основи попарно перехрещуються між собою. Призначається головним чином для дамського туалету, а також використовується для драпірування, фіранок тощо.
13. Міткаль – бавовняна тканина полотняного переплетіння з досить товстих ниток невибіленої пряжі, як правило, сіруватого відтінку. В кінці XVIII – початку XIX ст. міткаль називали ненабивним ситцем. Використовували міткаль для перетягування меблів та виготовлення одягу.
14. Серак – вид швейцарського плавленого сиру.
15. Волоське вино – мається на увазі Румунські або молдавські вина.
16. Спеціаліст з вичинки сиром'ятних шкір.
17. Шмуклер або пасомонник, позументники – майстри, які виготовляли гаптовані сріблом або позолотою стрічки для оздоблення одягу. Крім того ці ремісники виготовляли шнури, кисті, бахроми.
18. Мідник, мідяник або котляр – ремісник, який виготовляв чи ремонтував мідний посуд, котли, самовари або інші мідні вироби.
19. Майстер, який займається сріблениям речей і карбуванням срібла.
20. Хлібник – той, хто пік і продавав хліб.
21. Цирюльник – перукар, але й особа, що надавала певні види хірургічної допомоги, лікувала рани, переломи кісток, вправляла вивихи, робила деякі операції, іноді навіть видаляла камені з

сечового міхура, оперувала грижу, робила ампутації кінцівок, а також виготовляла масті, порошок, видаляла зуби, пускала кров, ставила банки тощо.

22. Школьник на ідиш означає утримувача синагоги або служку в синагозі. Поява цього значення пов'язане з тим, що, аналогічно слову shul на ідиш, школа означала у слов'янських мовах і школу (у сучасному розумінні цього слова), і синагогу.
23. Підсобійний млин – підливний, ґрунтовий, підточний; протилежний наливному.
24. Марамонське борошно – походить від бессарабського села Марамонівка (тепер Дрокіївський район Республіки Молдова), яке знаходилося на кордоні з Подільською губернією й славилося високої якості борошном.
25. 1 польський злотий в кінці XVIII – I половині XIX століття = 15 російським копійкам.
26. Лари – засіки, скрині або ящики для зерна.

В. В. Дячок,
м. Хмельницький

УСТИМ КАРМАНЮК (КАРМАЛЮК) НА ТЕРЕНАХ ДУНАЄВЕЧЧИНИ У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ: ВИГАДКИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

У статті на підставі архівних документів уточнюються реальні обставини перебування та характер дій відомого подільського розбійника Устима Карманюка (Кармалюка) на теренах Дунаєвеччини. Спростовуються існуючі в літературній, історіографічній та фольклорній традиції твердження про антипоміщицький, соціально орієнтований, визвольний характер діяльності У.Карманюка та його спільників, взаємини ватажка з К.Мархоцьким.

Ключові слова: *Ушицький повіт, Дунаєвеччина, Устим Карманюк, літературно-історіографічний міф, легенди, спільники, потерпілі, свідки.*

Серед історичних постатей України першої половини XIX ст. Устим Карманюк (саме таким є правильне написання прізвища згідно метричних книг Головчинецької уніатської Свято-Покровської церкви Летичівського повіту Подільського воєводства, згодом Літинського повіту Подільської